

Жељко В. ЛАЗИЋ*

Академија за националну безбедност, Београд

Мартићин И. МАТИЈАШЕВИЋ**

Универзитет МБ, Београд

Пословни и правни факултет

ПРАВНИ ОКВИР ОСТВАРИВАЊА ГРАЂАНСКИХ ПРАВА И СЛОБОДА ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ НА ПРОСТОРУ СРБИЈЕ И ЈУГОСЛАВИЈЕ

Апстракт: У овом раду еволутивно је представљен правни оквир који се односи на ограничења грађанских права и слобода припадника јеврејске заједнице са посебним освртом на њихова верска права и слободе. Истраживање се заснива на анализи уставних норми, законских решења и подзаконских аката који су важили у периоду Кнежевине, односно Краљевине Србије, као и у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини Југославији. Поред уставних гаранција које су обезбеђивале равноправност јеврејске и других верских заједница, анализирају се и закони који су доприносили унапређењу њиховог правног статуса. Посебна пажња посвећена је указима, уредбама и другим правним актима којима су права Јевреја била ограничавана, нарочито у периоду окупације Краљевине Југославије, када су путем нормативних мера грађанска права и слободе јеврејског становништва систематски укидана и практично онемогућена.

Кључне речи: Јевреји, јеврејска заједница, грађанска права и слободе, верска права, правни прописи, дискриминација.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Јеврејска заједница на простору Балкана присутна је вековима и представља део дуге историјске и друштвене традиције. Њен правни и друштвени положај условљаван је променљивим историјским и социјалним околностима, услед чега је у појединим периодима посматрана као користан, а у другим као непожељан или штетан елемент у оквиру друштва у којем је живела. Државноправне трансформације током XIX и XX века пратиле су дубоке промене у политичком, правном и друштвеном поретку, као и честе измене државних граница. У таквим околностима јеврејска заједница се суочавала са различитим облицима правног третмана, у складу са законодавством новоформираних држава на територијама некадашњег Османског царства или оних које су те просторе преузимале.

* ORCID 0009-0009-2532-8188, zeljkolaz@gmail.com

** ORCID 0009-0006-5840-7446, martin.matijasevic@yahoo.com

Предмет овог рада јесте испитивање грађанских права и слобода јеврејске заједнице на нашим просторима кроз анализу уставних одредби, законских решења и подзаконских аката који су се на њу односили. У раду се посебна пажња посвећује разматрању верских аспеката грађанских права и слобода. Тематске целине рада су конципиране на начин да прикажу обим права и слобода који су били прокламовани и реално остваривани у складу са достигнутим степеном друштвеног развоја у току различитих посматраних историјских периода. Грађанска права и слободе посматрају се кроз право на настањивање и слободу обављања привредних и других делатности, а посебна пажња посвећује се изучавању верских слобода које се анализирају кроз право на верско изјашњавање и слободу вероисповести. У самом истраживању примењена је метода анализе садржаја и историјско-компаративне анализе.

Хронолошки оквир истраживања обухвата положај јеврејске заједнице у Кнежевини Србији, затим у Краљевини Србији, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини Југославији, све до првих година постојања Федеративне Народне Републике Југославије. Стицањем независности Кнежевине Србије, на основу одредаба Берлинског мировног уговора из 1878. године, створени су формалноправни услови за унапређење положаја јеврејске заједнице и њено пуно изједначавање са осталим становништвом у погледу права и обавеза. До тог периода Јевреји су углавном сматрани домаћим становништвом, али је њихово учешће у појединим областима привредног живота било ограничавано посредством рестриктивних законских и подзаконских прописа.

ДРУШТВЕНИ И ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ

Формирање српске државе, најпре у статусу вазалне, а потом и независне политичке заједнице, условило је настанак нових друштвених односа, као и развој правних норми којима су ти односи били уређивани. У оквиру таквих процеса однос државе према несрпским и неверским заједницама био је неуједначен и подложен променама. То се огледало, између осталог, у хатишерифским одредбама којима су прописивани рокови за иселјавање муслиманског становништва из Србије, уставним нормама које су прокламовале равноправност свих поданика Кнежевине без обзира на вероисповест, али и у одредбама којима је државна заштита пружана православној вери. Положај јеврејске заједнице на простору Кнежевине Србије био је променљив и у значајној мери зависио од актуелне власти и политичког режима.

Током прве владавине кнеза Милоша Обреновића (1815–1839) може се уочити извесно побољшање услова за развој трговине код јеврејске заједнице. Међутим, када је реч о остваривању грађанских и привредних слобода, анализа релевантне литературе указује на то да су домаћи српски трговци из економских и конкурентских разлога настојали да ограниче слободно деловање јеврејских трговаца и занатлија. У том контексту посебно је значајан захтев Болтацијског еснафа из 1836. године, којим је тражено да се број јеврејских трговачких радњи у Београду ограничи на десет (Поповић 1997: 16). Устав Кнежевине Србије из 1835. године, у оквиру главе IX која уређује положај цркве, у члану 97 прописује да

свака вероисповест у Србији има право да слободно обавља богослужење у складу са сопственим обредима, као и да се налази под заштитом српске државне власти. У наставку, члан 98 наглашава да лица која не припадају православној источној вероисповести своје верске обреде врше у складу са традицијом и прописима сопствене цркве (Мрђеновић 1988: 36). За разлику од ових одредби, Устав Кнежевине Србије из 1838. године, односно Султански хатишериф, у члану 57, изричито гарантује потпуну верску слободу српском народу, како у погледу слободе богослужења тако и у погледу избора црквених великодостојника. Међутим, у овом акту не наводе се посебне одредбе које би се односиле на остваривање верских права припадника других конфесија (Султански хатишериф 1838: 6). У периоду од 1835. до 1838. године долази до јачања опозиционог покрета против режима кнеза Милоша Обреновића. На његовом челу налазили су се истакнути политички актери тог времена, међу којима су Тома Вучић Перишић, браћа Алекса и Стојан Симић, Илија и Хаци-Милутин Гарашанин, као и Аврам Петронијевић. Основни захтев ових политичких противника кнежеве власти био је њено уставно ограничење, због чега су у историјској литератури остали познати као уставобранитељи (Лебл 2001: 82). Под паролом заштите уставности опозиција је водила политичку борбу против кнеза Милоша, што је 1839. године резултирало његовом абдикацијом.

Још током борбе за преузимање власти уставобранитељи су својим присталицама најављивали доношење прописа усмерених против јеврејске заједнице, као и протеривање Јевреја из унутрашњости Србије. Таква политика почела је да се реализује већ 1839. године, када је Јеврејима забрањено да држе отворене радње недељом и за време српских верских празника. Ове мере нанеле су им значајну економску штету, имајући у виду да су њихове трговине и радионице већ биле затворене суботом и током јеврејских празника. Тим поводом јеврејска заједница је 8. новембра 1839. године упутила молбу Намесништву са захтевом да им се дозволи рад недељом, али је тај захтев одбијен (Лебл 2001: 83). Иако је доношењем такозваног „Турског устава” и абдикацијом кнеза Милоша у јуну 1839. године дошло до формалне смене власти, суштински друштвени и политички проблеми остали су нерешени (Крљуш 2009).

Наиме, након абдикије, а по принципу наследног права, на престо је доведен Милошев тешко оболели син Милан, који је владао свега двадесет шест дана, док је стварну власт вршило намесништво. Уставобранитељи су управљали земљом наредних девет месеци, након чега су за кнеза довели седамнаестогодишњег Михајла Обреновића. Његова владавина такође је била кратког века, јер је 1842. године био приморан да напусти Србију, након чега је за владара постављен Александар Карађорђевић, син вође Првог српског устанка (Лебл 2001: 82). У периоду владавине уставобранитеља и кнеза Александра Карађорђевића (1842–1858), однос државе према јеврејској заједници значајно се променио, превасходно из економских и трговачких разлога. Незадовољство београдског грађанства због прилива јеврејских досељеника резултирало је јавним протестима и захтевима за ограничавање њиховог насељавања на територији Србије. Тим поводом, Министарство унутрашњих дела је 9. јула 1842. године упутило Савету извештај у коме је указано на, како се наводи, „велико угњетавање” српских трговаца услед

повећања броја Јевреја и њиховог доминантног присуства у појединим трговачким делатностима, као што су спољашња трговина, магази, трговина кожом, ћурчилук, као и промет брашна и проне. Министарство је том приликом затражило да се број јеврејских радњи ограничи, како би се, по њиховом образложењу, пружила заштита „сопственом грађанству” (Поповић 1997: 17).

Оваква политика представљала је остварење раније најављених намера уставобранитељског режима. Кнез Александар Карађорђевић је 1844. године донео Декрет којим су припадницима јеврејске заједнице ускраћена поједина грађанска права и којим је предвиђено њихово протеривање из унутрашњости Србије. Према одредбама параграфа 44 само староседеоци, и то ограничен број јеврејских трговаца и занатлија, могли су да наставе са радом у оквиру одређених општина, уз строга ограничења у погледу поседовања непокретности и отварања дућана, који су били дозвољени искључиво у јеврејској махали и у минималном обиму (Лебл 2001: 85). Наведеним декретом озбиљно су нарушена грађанска права јеврејске заједнице, док питање верских слобода овим актом није било директно доведено у питање. Посебан значај за остваривање слободе вероисповести у Кнежевини Србији представља доношење првог посебног законског акта којим је ова област уређена – Закона о слободи вере од 9. септембра 1853. године (Закон од 9. септембра 1854: 78). Предлог овог закона израдила је државна власт, усвојио га је Совјет 1. септембра, док је кнежева потврда уследила девет дана касније (Новаковић 1907: 17–18). И пре формалног доношења Закона о слободи вере, право на вероисповест у Кнежевини Србији уживало је одређени степен кривичноправне заштите. Казнителни законик за полицајне преступке од 27. маја 1850. године, у посебној глави III („О преступницима односително на веру и закон”), предвиђао је санкције за више облика повреде верских права. Међу њима је било и кривично дело које се неопредметно односило на заштиту слободе вероисповести, прописујући казну строгог затвора у трајању од дванаест до двадесет дана за лица која вређају веру или одвраћају друге од цркве и закона (Сборник закона и уредби и уредбених указа издани у Књажевству Србији 1853: 134).

Након повратка кнеза Милоша Обреновића на власт 1859. године, положај јеврејске заједнице је у извесној мери побољшан. Указом донетим на Госпојинској скупштини у септембру исте године прокламован је принцип према коме је сваком становнику Србије, без обзира на верску и националну припадност, омогућено слободно настањивање и бављење занатом и трговином по сопственом избору (Поповић 1997: 18). Кнез Милош Обреновић је заступао став да сви поданици Србије, без обзира на верску и националну припадност, треба да уживају једнака грађанска права и слободе. Вођен тим уверењем, он је, упркос одлукама Народне скупштине од 26. септембра 1859. године које су ишле у супротном правцу, донео Указ којим је прокламовао начело пуне слободе рада и занимања за све грађане. У самом тексту Указа истиче се да сваки поданик Србије, независно од вере и народности, има право да учествује у слободи обављања сваке делатности, те се Попечитељству унутрашњих дела налаже да све постојеће прописе који би томе противречили сматра укинутим и да обезбеди да ниједан грађанин не буде ограничен у слободи рада и занимања.

Доношење овог Указа имало је за последицу брзо насељавање јеврејског становништва у унутрашњости Србије. Државне власти нису могле да спрече овај процес све док је кнез Милош био жив, међутим, његова смрт 14. септембра 1860. године, мање од годину дана након објављивања Указа, означила је и промену политичких околности (Лебл 2002: 6). Заштита слободе вероисповести била је обезбеђена и кроз кривичноправне прописе. Доношењем Казнителног законика за Књажество Србију од 29. марта 1860. године престао је да важи ранији Казнителни законик за политичке преступке, а самим тим и одредба параграфа 21, којом се непосредно штитила слобода вероисповести. Нови законик је, међутим, у параграфу 207, тачка 1, инкриминисао повреду верских слобода, предвиђајући одговорност за свако јавно, усмено или писмено вређање Бога или било које вере, као и за јавно исмевање верских обичаја и начина богослужења (Казнителни законик за Књажество Србију од 29. марта 1860). Пуна афирмација јеврејске заједнице у српском друштву уследила је тек током владавине кнеза, а потом краља Милана Обреновића (1868–1889), нарочито кроз уставне одредбе из 1869. године и касније међународноправне околности настале одлукама Берлинског конгреса (Лебл 2001: 85). Устав Кнежевине Србије из 1869. године у члану 31 утврђује да је источно-православна вера државна вера у Србији, али истовремено гарантује слободу свим другим признатим вероисповестима, које уживају законску заштиту у погледу вршења својих обреда. При томе је наглашено да се нико, позивајући се на прописе сопствене вере, не може ослободити испуњавања грађанских дужности (Устав за Књажество Србију од 1869).

Слобода вероисповести није била апсолутна, будући да је истим Уставом забрањена свака радња која би могла бити штетна по православно веру, посебно у виду прозелитизма. У глави VIII, која се односи на цркве и школе, у члану 119 гарантује се слободно и јавно вршење вероисповести које су у Србији признате, док члан 120 прописује да је кнез заштитник свих признатих вероисповести. Једино изричито ограничење представљала је уставна одредба из члана 11, према којој је кнез Србије морао бити православне источне вере (Устав за Књажество Србију од 1869). Поред опште гаранције слободе вероисповести у оквиру одељка о правима и дужностима грађана, Устав је посебно наглашавао право на јавно вршење верозаконских обреда. У члану 119 одељка „О црквама, школама и благотворним заводима“ изричито се наводи да вероисповести које су у Србији признате, или које ће бити признате посебним законом, имају право на слободно јавно обављање својих верских обреда. Уставни гарант ове слободе био је кнез, који је, у складу са чланом 120 имао улогу заштитника свих признатих вероисповести у држави. Посебан значај Устава из 1869. године огледа се и у чињеници да је њиме по први пут омогућено регрутовање припадника јеврејске заједнице у српску војску. До тог периода Јевреји нису били војни обвезници, што је било последица наслеђеног османског правног система, у оквиру којег је војна служба била резервисана искључиво за муслимане, док су немуслимане плаћали харач као откуп од војне обавезе. Ову дажбину су, поред Јевреја, плаћали и православни Срби. Ступањем на снагу Устава из 1869. године, државни органи су били обавезани да, у складу са тачком 35 Устава, и припаднике јеврејске заједнице укључе у војну службу. Јевреји у Србији су ову обавезу прихватили као израз лојалности држави

и као моралну дужност, утолико пре што су им власти омогућиле поштовање верских прописа у исхрани и наговестиле пуну еманципацију и равноправност са већинским становништвом (Делић 1938: 50). Већ током рата 1876. године, око двадесет припадника јеврејске заједнице било је мобилисано, док су се поједини прикључили и као добровољци у легији кнегиње Наталије. Ипак, у ратним дејствима учествовали су искључиво у својству обичних војника, без могућности стицања официрских чинова (Поповић 1997: 127).

ПРОКЛАМОВАНЕ СЛОБОДЕ ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ

Крај српско-турских ратова 1876–1878. године, те стицање међународног признања Кнежевине Србије на Берлинском конгресу 1878. године, представља почетак новог периода правнополитичког и културног развоја. Било је потребно уједначити правнополитичко уређење нових крајева Србије са истим уређењима у Кнежевини Србији, што је представљало сложен и тежак процес (Зебић Бјелица 2021: 395). Берлински конгрес, који је одржан у периоду од 13. јуна до 13. јула 1878. године, представљао је пресудан политички догађај за положај јеврејске заједнице у Србији током XIX века. Међу бројним питањима која су разматрана на овом међународном скупу нашло се и такозвано јеврејско питање у источним земљама, па самим тим и у Србији. Представници шест европских сила и Османског царства посматрали су изједначавање Јевреја са припадницима других вероисповести као питање моралне и политичке обавезе, односно као „питање части” (Поповић 1997: 19). Одредбама члана XXXV Берлинског уговора изричито је наглашено да се у Србији верска припадност или конфесионална различитост не смеју узимати као основ за ускраћивање грађанских и политичких права. Овом нормом забрањена је свака дискриминација у погледу приступа јавним службама, обављања државних функција, вршења професија и делатности, као и у погледу додељивања почаста, без обзира на место боравка. Истовремено је загарантована слобода јавног и видљивог исповедања свих вероисповести, како за домаће становништво, тако и за странце, при чему није допуштено ограничавање унутрашње организације верских заједница нити њихових односа са духовним поглаварима (Делић 1938/39: 51).

Стојан Новаковић је, анализирајући положај римокатолика и других неправославних вероисповести у Србији, указивао да је неопходно полазити од начела утврђених Берлинским уговором. Према његовом тумачењу, овај међународни акт утврдио је три кључна принципа: прво, да се верска припадност ни под којим условима не може користити као разлог за ограничење грађанских и политичких права; друго, да се мора обезбедити пуна слобода исповедања и вршења верских обреда за све, како за домаће поданике тако и за странце; и треће, да држава не сме ометати јерархијску организацију верских заједница нити њихове везе са духовним властима (Новаковић 1907: 19–20; уп. Павловић, 2000: 190; Живановић 1923: 382). Нови Устав Краљевине Србије усвојен је и проглашен 22. децембра 1888. године на Великој народној скупштини у Београду. Уставотворци су одредбу о државној вери уврстили у уводни део Устава, којим су

уређени облик владавине, државна област и основна обележја државе (Павловић 2000: 201; Казимировић 1923: 14–15).

Поред државних симбола, попут грба и заставе, источно-православна вера добила је статус једног од конститутивних елемената националног идентитета, чиме је светосавска концепција српске државности добила своју уставноправну потврду. Чланом 3 Устава прописано је да је источно-православна вера државна вера у Србији (Устав за Краљевину Србију од 1888). Истовремено, Устав је слободу вероисповести поставио у оквир шире слободе савести, проглашавајући је неограниченом. Све признате вере уживале су законску заштиту, под условом да вршење верских обреда не нарушава јавни поредак и морал. У члану 30 Устава предвиђено је да странци у Србији уживају личну и имовинску сигурност, уз обавезу подношења општинских и државних дажбина, осим ако међународни уговори не предвиђају другачије. Даље, у члану 190 утврђено је да црквена управа неправославних вероисповести припада њиховим духовним властима, док је чланом 192 прописано да службена преписка тих цркава подлеже увиду и одобрењу министра црквених послова (Устав за Краљевину Србију од 1888). Границе слободе вероисповести остале су сличне онима из Намесничког устава, будући да је и даље постојала забрана сваке активности усмерене против источно-православне вере, нарочито у виду прозелитизма. Према члану 42 Устава, краљ је имао улогу заштитника свих признатих вероисповести у Србији (Устав за Краљевину Србију од 1888). Оцењујући ове уставне и политичке промене, Риста Делић је истакао да је у Србији релативно брзо преовладао дух верске толеранције и широко прихваћено схватање демократских начела слободе и равноправности, без обзира на порекло и верску припадност. Према његовом мишљењу, формално признање пуне равноправности јеврејске заједнице окончано је доношењем либералног Устава из 1888. године, након чега се више није јављала организована опозиција уставом зајамченој једнакости (Делић 1938: 51). Устав Краљевине Србије из 1901. године, слично решењима из Устава из 1888. године, јасно је раздвајао питање државне вере од права на слободу вероисповести. Нормативна уређења која се односе на верске слободе у овом уставном акту у целини су преузета из ранијег Устава, без суштинских измена. Истовремено, Устав из 1901. године значајно проширује корпус грађанских права у области личних слобода и по први пут у уставном тексту уводи појам „српски грађанин” као носилац а уставом загарантованих права и обавеза. Чланом 33 Устава утврђено је да је слобода савести неограничена, као и да све признате вероисповести уживају заштиту закона, под условом да вршење њихових верских обреда не нарушава јавни поредак и морал. Истом одредбом наглашено је да се грађани не могу ослободити својих грађанских и војних дужности позивајући се на верске прописе. Када је реч о положају неправославних вероисповести, Устав из 1901. године у члану 98 уводи извесну промену у приступу: уместо изричитог истицања пуне равноправности, акценат се ставља на улогу министра црквених послова и његов врховни надзор. Према овој одредби, припадници других вероисповести могу уређивати искључиво своју унутрашњу организацију у складу са сопственим верским правилима, док су у осталим питањима подложни државном надзору (Устав Краљевине Србије од 1901). Устав Краљевине Србије из 1903. године

у погледу верских питања у великој мери се ослања на уставна решења из 1888. године. У члановима 18, 19 и 20 поново се потврђује начело неограничене слободе савести, уз гаранцију законске заштите свих признатих вероисповести, под условом да њихови обреди не вређају јавни ред и морал. Такође, задржано је правило да се грађани не могу ослободити грађанских и војних обавеза позивајући се на норме сопствене вере. Посебно је значајна одредба члана 189, којом се истиче аутономија неправославних вероисповести у погледу њихове унутрашње организације (Устав за Краљевину Србију од 5. јуна 1903).

СТАТУС ЈЕВРЕЈСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У КРАЉЕВИНИ СХС И КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Почетком XX века Србија се суочавала са изазовним геополитичким околностима. После балканских ратова, а затим и Првог светског рата, држава је била приморана да изгради и преиспита свој национални идентитет и да се снађе у сложеним међународним односима (Лопчић Јанчић 2024: 181). Током балканских ратова и Првог светског рата, положај и страдање јеврејске заједнице на нашим просторима у основи се нису разликовали од судбине српског народа и других заједница које су у том периоду живеље у Краљевини Србији. Страдања и разарања кроз која је држава прошла оставила су дубок траг на целокупно друштво. Припадници јеврејске заједнице активно су учествовали у овим ослободилачким ратовима, како у борбеним јединицама, тако и у медицинској служби, чиме су дали значајан допринос ратним напорима.

Однос државе према јеврејској заједници у овом периоду био је углавном позитиван. У спољнополитичком деловању Краљевине Србије учача се подршка Балфуровој декларацији из новембра 1917. године, којом је Британска влада подржала оснивање јеврејске националне домовине у Палестини. Влада Краљевине Србије је већ 27. децембра исте године јавно изразила пуну подршку овом акту, чиме је, уз Велику Британију, постала једна од првих држава која је подржала стварање јеврејске државе (Поповић 1997: 119). Огромна страдања цивилног становништва током Првог светског рата наметнула су потребу за успостављањем новог међународноправног поретка у послератној Европи, посебно у погледу заштите цивила и гарантовања права националним мањинама. На Париској мировној конференцији 1919. године државе победнице настојале су да поражене и новоформиране државе обавезу на доследно поштовање мањинских права. Као узор за ове обавезе послужио је уговор закључен између сила победница и Пољске, који је садржао и посебне одредбе о заштити јеврејске заједнице. Ипак, већина држава је ове обавезе прихватила са резервом, сматрајући их ограничењем државног суверенитета, те их у пракси често није у потпуности примењивала (Поповић 1997: 119). Версајским мировним поретком утврђени су принципи заштите стечених историјских права и мањинских права као кључни критеријуми за решавање унутрашњих националних питања. Питање заштите мањина превазишло је оквире унутрашње политике и постало један од пресудних фактора за стабилизацију међудржавних и добросуседских односа

(Марковић 1956: 161). У складу са овим међународним обавезама, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца преузела је дужност да припадницима мањина гарантује основна људска права, укључујући право на живот, личну слободу, вероисповест, употребу језика и држављанство (Стојковић, Мартић 1953: 8). У контексту раних политичких и друштвених напетости у Краљевини СХС, значајан је догађај из краја 1919. године, када је министар унутрашњих послова издао наредбу о протеривању странаца пореклом из Мађарске, Аустрије, Немачке, Бугарске и Турске. Иако у тексту наредбе Јевреји нису били изричито наведени, њена примена обухватила је и јеврејске породице пореклом из наведених земаља. Интервенција представника Савеза јеврејских вероисповедних општина код министра Светозара Прибићевића 6. новембра 1919. године довела је до ублажавања последица ове мере, којом је првобитно било предвиђено исељење око двеста јеврејских породица из Босне и око шест стотина из Загреба (Споменица СЈВО: 6–7). У уставноправном систему Краљевине СХС, а потом и Краљевине Југославије, јеврејска заједница је била третирана као верска заједница, док су њени припадници као појединци уживали пуна грађанска права и равноправност пред законом (Поповић 1997: 123). Видовдански устав из 1921. године, као и каснији Октроисани устав из 1931. године, увели су поделу верских заједница на „усвојене” и „признате”. Статус усвојених припадао је оним вероисповестима које су већ биле законски признате на било ком делу територије нове државе, док су признате биле оне које су тај статус стекле накнадно, одлуком надлежних државних органа (Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 1921). Уставом признатим вероисповестима било је омогућено да одржавају везе са својим духовним поглаварима и изван граница државе, али је истовремено забрањена злоупотреба верске власти у политичке или партијске сврхе. Ова забрана је додатно прецизирана Уставом из 1931. године, који је у члану 11, став 8, изричито онемогућио сваку врсту политичке агитације у богомољама и током верских скупова (Устав Краљевине Југославије од 1931). Међу усвојеним и признатим верским заједницама налазиле су се Српска православна црква, Римокатоличка црква са гркокатоличком, Евангелистичка, Исламска и Мојсијева вероисповест (Радић 1995: 20; Троицки 1935: 21). Видовдански устав из 1921. године у члановима 4 и 5 утврдио је начело једнакости свих грађана пред законом и гарантовао личну слободу. Чланом 12 посебно је зајемчена слобода вере и савести, уз детаљно уређење верских права у складу са демократским и грађанским начелима нове државе. Устав је предвидео равноправно уживање политичких и грађанских права без обзира на верску припадност, самостално уређивање унутрашњих верских питања и финансија, право да се верско опредељење не мора јавно исказивати, као и могућност одржавања верских веза са иностранством. Истовремено је прописано да се буџетска средства, уколико су намењена верским заједницама, распоређују сразмерно њиховим стварним потребама, те да верски великодостојници не смеју злоупотребљавати веру у политичке сврхе (Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 1921). Године 1929. донет је Закон о верској заједници Јевреја, којим је формално уређен статус јеврејске заједнице у Краљевини Југославији (Закон о верској заједници Јевреја 1929). Законом је предвиђено да сви припадници јеврејске вероисповести који живе на територији

Краљевине чине једну верску заједницу и да им је загарантована пуна слобода јавног исповедања вере. Организација јеврејске заједнице заснивала се на вероисповедним општинама, које су имале задатак бриге о верским, културним и образовним потребама својих чланова. Општине су се удруживале у савез, док су ортодоксне заједнице образовале посебно удружење, оба организациона облика, као и саме општине, утврђивали су свој унутрашњи ред, права и дужности чланства. Правила савеза, удружења и појединих општина одобравао је министар правде. Јеврејске вероисповедне општине и њихови централни органи били су самоуправна тела која су самостално управљала културним, добротворним и верским установама, укључујући имовину и фондове, под врховним надзором државе. Законом је зајемчено право да општине слободно примају и управљају задужбинама и имовином, као и да располажу покретним и непокретним добрима. Финансијско пошловање подлегао је контроли прихода и расхода према рачуноводственим прописима које је утврђивао министар правде, док је државна главна контрола имала право врховног надзора. Савез и удружење представљали су централне органе јеврејских вероисповедних општина свог верског правца у Краљевини (Новаковић 2012: 948). Овај период може се сматрати златним добом јеврејске заједнице у Краљевини Југославији. Грађанска права Јевреја била су потврђена Уставом из 1931. године, који је гарантовао равноправност свих грађана и слободу вере. Међутим, почетком 1930-их година појачао се утицај националсоцијализма из Немачке и његова идеологија почела је да се одражава и на наше просторе. Присуство антисемитских ставова постајало је све очигледније, пре свега кроз дневне листове и деловање организација и политичара који су пронемачки оријентисани. Почетком четрдесетих година, негативне кампање против Јевреја постале су значајне, а као пример издваја се лист „Време“, који је отворено промовисао антисемитизам. Сложена спољнополитичка ситуација додатно је ојачала притисак на јеврејску заједницу. Краљевина Југославија била је окружена силама осовине, а притисак на владу и на друштвене прилике био је значајан, услед општег стања нестабилности у Европи. Под утицајем ових околности, 5. октобра 1940. године донете су две уредбе са законском снагом које су ограничавале права Јевреја: „Уредба о упису лица јеврејског порекла за ученике универзитета, високих школа у рангу универзитета, виших, средњих, учитељских и других стручних школа“, као и „Уредба о мерама које се односе на Јевреје у погледу обављања радњи са предметима људске исхране“ (Службене новине Краљевине Југославије, бр. 229–LXXX–А).

Ове уредбе, које су примењивале принцип *numerus clausus*, биле су директно противуставне. Према Уставу из 1931. године, сви грађани били су једнаки пред законом (чл. 4), имали су једнака грађанска права и дужности, и уживали заштиту државе без обзира на верску припадност, а члан 11 гарантовао је слободу вере и равноправност свих вероисповести. Уредбама су грубо прекршена основна права јеврејске заједнице на образовање и професионални рад. Ситуација се додатно компликовала током 1941. године, услед спољнополитичког притиска, приступања Краљевине Југославије Тројном пакту, масовних мартовских протеста, Априлског рата и коначне капитулације државе.

ЈЕВРЕЈСКА ЗАЈЕДНИЦА У ОКУПИРАНОЈ КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ И ПО ОСЛОБОЂЕЊУ

У окупираној Краљевини Југославији окупационе снаге примениле су све мере ради тоталног уништења јеврејске заједнице, по узору на нацистичку Немачку. Територија Краљевине била је подељена на различите окупационе зоне, где су важили расни закони и друге дискриминаторске мере које су довеле до тоталне обесправљености Јевреја. У окупационој зони Србије, која је била под контролом немачких снага, Наредба од 30. маја 1941. године донела је законе који су се односили на Јевреје и Цигане, као и на припадање имовини Јевреја Србији. У Независној Држави Хрватској (НДХ) донет је низ закона и уредби по узору на расно законодавство Немачке, који су драстично погоршали положај Јевреја. Најозбиљније мере укључивале су утврђивање расне припадности, отпуштање свих Јевреја из државне службе, обавезно пријављивање Јевреја, одузимање имовине и предузећа, као и колективну одговорност Јевреја за узнемиравање пучанства и отежавање опскрбе (Krizman 1996: 247–254). Ове мере су, без сумње, биле најдоследније у примени антијеврејских закона на целокупном подручју окупиране Југославије. У Италијанској окупационој зони примењивани су италијански расни закони, а у Бугарској зони био је на снази Закон о заштити бугарске државе и расе, који је такође подразумевао оштре мере против јеврејске заједнице. Прогон Јевреја био је озакоњен разним квазиправним институцијама које су биле директно инспирисане нацистичким моделом, а истовремено су биле примењене у многим државама чланицама Тројног пакта и окупираним земљама. Ове мере довеле су до потпуног оскрнављења грађанских права Јевреја, чинећи их практично бесправним. Последице ове квазиправне регулативе биле су катастрофалне за јеврејску заједницу у Југославији, која је доживела готово тотално уништење.

Ни по ослобођењу Југославије положај Јевреја се није значајно поправио. Имовина Јевреја, која је била узурпирана од стране окупационих или квислиншких власти, постала је нова мета. Комунистичке власти, након рата, такође су наставиле са узурпацијом имовине Јевреја. Правни основ за овакво деловање био је АВНОЈ-ев документ од 21. новембра 1944. године, који је налагао да се Јевреји више не могу сматрати правним власницима своје имовине, јер су били сматрани „одсутним” или „одбеглим”. Сходно овој одлуци, имовина Јевреја није могла бити директно враћена власницима, чак и ако су имали правоснажне доказе о власништву. Уместо тога, имовина је морала бити уступљена трећим лицима или правним власницима које су именovali представници нових државних власти (АЈ, Фонд Президијума Народне скупштине ФНРЈ ф. 17 к. 310.). Конфискација јеврејске имовине довела је до њене фактичке национализације, али су сличне мере примењене и на српске породице које су биле проглашене за антинародни елемент или симпатизере старог режима. Након рата, велики број Јевреја са наших простора одлучио је да се исели у Израел. Тиме су неке од највећих жртава рата у Југославији биле остављене без икакве правне заштите, а њихова имовина била је одузета.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У Кнежевини Србији однос према јеврејској заједници и њеним грађанским правима био је углавном одређен унутрашњим политичким приликама у држави, при чему су се поједине антијеврејске мере могле запазити, али су оне често имале економске, а не антисемитске мотиве. Након Берлинског конгреса 1878. године, а током постојања Краљевине Србије, права припадника јеврејске заједнице била су у великој мери поштована. У Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевини СХС), као и касније у Краљевини Југославији, положај Јевреја био је усклађен са осталим грађанима, а права и слободе били су загарантовани и поштовани, што је било дубоко укорењено у локалној традицији и друштвеним односима. У овом периоду припадници јеврејске заједнице обављали су високе државне функције и били су углавном део средње и више класе друштва. Образовање је било један од основних сегмената у којем је јеврејска заједница била веома успешна, а у поређењу са осталим деловима друштва, Јевреји су припадали најобразованијем слоју.

Иако су понекад изражавани облици антисемитизма, они су били превасходно спорадични и изоловани, те нису представљали правило на нивоу целокупног друштва. Антисемитизам је постао израженији тек у другој половини тридесетих година XX века, али се мора напоменути да је овај феномен на нашим просторима био под јаким спољним утицајем, а не последица дубоких аутохтоних предрасуда. Антијеврејске уредбе из октобра 1940. године, које су ограничавале права Јевреја, нису биле резултат локалног антисемитизма, већ су биле последица спољних притисака на Краљевину Југославију, који су долазили од Тројног пакта и других европских политичких и војних фактора. Јевреји у Краљевини Југославији имали су значајно бољи положај у поређењу са другим европским земљама. Грађанска и верска права били су углавном поштована, а многи Јевреји су били третирани као Срби мојсијевске вероисповести. Положај јеврејске заједнице у Србији и Југославији до почетка Другог светског рата био је у значајној мери позитиван у поређењу с другим европским земљама, а највећи део тог периода био је обележен грађанским правима, слободама и интеграцијом у друштво. Јевреји су били равноправни са осталим грађанима, како по питању образовања тако и по статусу у друштву и привреди. Њихова укљученост у високе државне функције, али и образовање, указује на значајну интеграцију у друштво. Уместо дубоко укорењеног антисемитизма, који је био све више присутан у осталим деловима Европе, у Југославији је ова појава била спорадична и појединачна, што указује на дубоку традицију толеранције и међусобног поштовања. Међутим, средином тридесетих година XX века, под притиском спољних фактора и европске политике, на нашим просторима почињу да се јављају први изразитији обриси антисемитизма. Овај тренд је само нарастао након октобарских уредби из 1940. године, које су дискриминисале Јевреје, али те уредбе нису произашле из локалног контекста антисемитизма, већ као резултат геополитичких притисака на Краљевину Југославију од стране Тројног пакта. Окупација Југославије 1941. године довела је до тоталног уништења права јеврејске заједнице и њихове потпуне дискриминације

у свим окупираним зонама. Прогон и масовна депортација Јевреја нацистичким режимима и њиховим колаборационистичким властима у НДХ, као и усвајање нацистичког расног законодавства, довели су до ужасних последица, укључујући и смрт стотина хиљада Јевреја. Овај период представља један од најмрачнијих тренутака у историји, где су права Јевреја била систематски и потпуно укинута. Након ослобођења и доласка комунистичке власти, уместо правде и враћања имовине и грађанских права, Јевреји су били подвргнути новим облицима национализације имовине, која није била усмерена само на Јевреје, већ на све који су били сматрани „антинародним елементима”. Иако је ова мера била део ширег политичког контекста, она је додатно погоршала већ тешку ситуацију Јевреја у Југославији након рата.

Узимајући све наведено у обзир, можемо закључити да је положај јеврејске заједнице у Југославији до Другог светског рата био значајно бољи у поређењу са многим другим европским државама. Међутим, избијање рата, окупација и примене расних закона, као и комунистичка национализација имовине, показали су дубоке и драматичне промене у животима Јевреја на овим просторима, који су морали да се суоче са масовним и бруталним укидањем њихових раније признатих права, као и са уништавањем њиховог идентитета. Тиме се изнова потврђује трагична судбина јеврејске заједнице која је током историје на нашим просторима, као и у другим деловима Европе доживела дубоке потресе који су довели до њеног потпуног рушења у појединим периодима, али и поновног рађања и опоравка који је отпочео у послератним годинама, а који и даље траје.

ИЗВОРИ

- Архив Јеврејског историјског музеја (АЈИМ): Алије 1948–1952.
 Архив Југославије (АЈ): Фонд Президијума Народне скупштине ФНРЈ, ф. 17, к. 310.
 Закон о верској заједници Јевреја у Краљевини Југославији. Службене новине Краљевине Југославије, бр. 301, 24. децембар 1929.
 Закон од 9. септембра 1853. године. Сборник закона и уредби и уредбени указа издани у Књажеству Србији (од почетка до конца 1853), књ. VII. Београд, 1854.
 Казнителни законик за Књажество Србију од 29. марта 1860. Збирка закона Краљевине Србије.
 Казнителни законик за полицајне преступке од 27. маја 1850. Сборник закона и уредби и уредбени указа издани у Књажеству Србији (од почетка до конца 1850. године), књ. V. Београд, 1853.
 Мрђеновић 1988: Д. Мрђеновић (прир.). *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835–1941)*. Београд.
 Службене новине Краљевине Југославије, бр. 229–LXXX–А. Београд, 5. октобар 1940.
 Султански хатишериф. 1838. Београд.
 Устав Кнежевине Србије 1835. Крагујевац.
 Устав Кнежевине Србије 1869. Београд.
 Устав Краљевине Србије 1888. Београд.
 Устав Краљевине Србије 1901. Београд.
 Устав Краљевине Србије од 5. јуна 1903. Крф, 1916.
 Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. 1921. Београд.
 Устав Краљевине Југославије 1931. Београд.

ЛИТЕРАТУРА

- Делић 1938: Ристо Делић. *Јевреји у Југославији*. Београд: Издавачка књижарница Геца Кон.
- Живановић 1923: Живан Живановић. *Полиитичка историја Србије, књ. I*. Београд: Издавачка књижарница Геца Кон.
- Живковић 1923: Радомир Живковић. *Црквени проблеми пред нашим новим уством – Црквено-правне расправе, књ. I*. Београд: Патријаршијска штампарија.
- Зебић Бјелица, Поповић 2021: Тијана Зебић Бјелица, Мирослав Поповић. „Принципи европеизације у администрацији и архитектури српске државе друге половине XIX века: пример начелства округа Пиротског”. *Башићина*, св. 55, 391–406.
- Кркљуш 2009: Љубоморка Кркљуш. *Правна историја српског народа* [Друго, измењено издање.] Београд: Правни факултет.
- Лебл 2001: Жени Лебл. *До 'коначног решења' – Јевреји у Београду 1521–1942*. Београд: Чигоја штампа.
- Ленгел Кризман 1996: Нарцисе Ленгел Кризман. *Хронологија жидовског сјрадања 1938–1945. Антисемитизам, Холокауст, антифашизам*. Загреб: Жидовска општина Загреб.
- Лопичић Јанчић, Васић 2024: Јелена Лопичић Јанчић, Љубица Васић. „Међународноправни аспект српске и југословенске дипломатије крајем XIX и почетком XX века”. *Башићина*, св. 63, 181–182.
- Марковић 1956: Милан Марковић. *Зашићена мањина у склоју међународне зашићене људских йрава*. Београд: Годишњак града Београда.
- Новаковић 1907: Стојан Новаковић. *Католичка црква у Србији III*, књ. IV, бр. 1. Београд: Архив за правне и друштвене науке.
- Новаковић 2012: Драган Новаковић. „Верско законодавство Краљевине Југославије”. *Зборник Правног факултета Свеучилишта у Ријеци*, вол. 33, бр. 2, 939.
- Павловић 2000: Марко Павловић. *Уставноправна европеизација Кнежевине и Краљевине Србије*. Крагујевац: Правни факултет.
- Пејашиновић 1997: Зоран Пејашиновић. *Ционистички йокреји: од Базелске до Балфурове декларације*. Београд: Арс либри.
- Поповић 1997: Небојша Поповић. *Јевреји у Србији 1918–1941*. Београд: Институт за савремену историју.
- Радић 1995: Радмила Радић. *Вером йројив вере*. Београд: Институт за новију историју Србије.
- Стојковић, Мартић 1953: Љубиша Стојковић, Милош Мартић. *Националне мањине у Југославији*. Београд: Рад.
- Троицки 1935: Сергије Троицки. „Верска политика Краља Ујединитеља”. *Летопис Мајнице српске*, књ. 343, св. 1, 6.

Željko V. LAZIĆ

Martin I. MATIJAŠEVIĆ

LEGAL FRAMEWORK FOR THE EXERCISE OF CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS OF THE JEWISH COMMUNITY IN THE TERRITORY OF SERBIA AND YUGOSLAVIA

SUMMARY

This paper presents, in an evolutionary manner, the legal framework concerning the limitations of civil rights and freedoms of members of the Jewish community, with particular emphasis on their religious rights and freedoms. The research is based on an analysis of constitutional provisions, statutory solutions, and by-laws that were in force during the period of the Principality and later the Kingdom

of Serbia, as well as in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the Kingdom of Yugoslavia. In addition to constitutional guarantees ensuring the equality of the Jewish and other religious communities, the paper also analyzes laws that contributed to the improvement of their legal status. Special attention is devoted to decrees, regulations, and other legal acts by which the rights of Jews were restricted, particularly during the period of the occupation of the Kingdom of Yugoslavia, when, through normative measures, the civil rights and freedoms of the Jewish population were systematically abolished and practically rendered impossible.

Keywords: Jews, Jewish community, civil rights and freedoms, religious rights, legal regulations, discrimination.